

ქართველი ხალხის ეთნიკური განვითარების ძირითადი ეტაპები უძველესი დროიდან ერის ჩამოყალიბების სტადიამდე

გიორგი ანჩაბაძე

გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი, აკად. ნ. ბერძენიშვილი თავის დროზე წერდა: «ჩვენს ისტორიკოსებს (და მით უფრო არაისტორიკოსებს) ჰკონიათ, რომ “საქართველო” in principe სულ მუდამ იყო იქ, სადაც ქართველთ მოდგმა ცხოვრობდა. არაა საჭირო გრძელი საუბარი იმისათვის, რომ ასეთი შეხედულება მცდარია. ქართველი მოდგმის განსახლების ტერიტორიაზე რამდენიმე სხვადასხვა ორგანიზაცია, სხვადასხვა წარმოებით-კულტურული ორგანიზაცია არსებულა, ე.ი. რამდენიმე სხვადასხვა “ხალხი” არსებულა. ქვეყანა სწორედ ეს თითოეული ორგანიზაციაა და არა ტერიტორია და მასზე მსხდომი მოდგმა. ტერიტორია და მოდგმა (ეთნიკური) შეიძლება დიდხანს უცვლელი რჩებოდეს, მაშინ როცა ქვეყანა მრავალგზის იცვლებოდეს: წინაკლასობრივი ქვეყანა, მონათმფლობელური ქვეყანა, ფეოდალური ქვეყანა და ა.შ.»¹.

მეცნიერის ეს სიტყვები სრულიად ესადაგება ქართველი ხალხის ეთნიკური განვითარების პროცესს. «სხვადასხვა “ხალხი”», რომელსაც ნ. ბერძენიშვილი ახსენებს, – ქართველი ეთნოსია სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქებში, ვინაიდან საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების ყველა სტადიას ეთნოსის მისთვის დამახასიათებელი ტიპი შეესაბამება. ჩვეულებრივ გამოყოფენ ეთნოსის ისტორიულად ჩამოყალიბებულ სამ ტიპს:

1. ტომი (წინაკლასობრივი და ადრეკლასობრივი საზოგადოებებისათვის /შესაბამისად, საგვარეულო და ტერიტორიული ტომები/);
2. ეროვნება (ადრეკლასობრივი, მონათმფლობელური და ფეოდალური საზოგადოებებისათვის);
3. ერი (კაპიტალისტური საზოგადოებისათვის).

ეთნოსის სამივე ტიპი სათანადო ფორმაციის სოციალურ-ეკონომიკურ საფუძვლებს ემყარება და წინამორბედისგან გამოირჩევა კონსოლიდაციისა და მდგრადობის უფრო მაღალი ფორმებით.

წინამდებარე წერილში ეროვნებისა და ერის პარალელურად ჩვენ ვიყენებთ აგრეთვე ფართო მნიშვნელობის ტერმინს “ხალხი”, ოღონდ ეთნიკური გაგებით, ანუ ეთნიკური ერთობის აღსანიშნავად მისი განსაკუთრებული ენით (თუ ენებით), განსახლების ისტორიულად ჩამოყალიბებული არეალითა და ეთნოგრაფიული თავისებურებებით.

* * *

ქართველები მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ხალხია. ქართველური ტომები – მესხები, კოლხები, სასპერები, იბერები, ჭანები, სვანები და სხვ. მოიხსენიებიან უკვე ძველ აღმოსავლურ და ანტიკურ წყაროებში. მათი განსახლების ზონა მოიცავდა თანამედროვე საქართველოს და ზოგ მეზობელ რეგიონს, განსაკუთრებით ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. ამასთან, დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ აგრეთვე აფხაზურ-ადიღური და ნახურ-დაღესტნური ტომები, რომლებსაც ქართველთა წინაპრებთან კულტურული და ეთნიკური ნათესაობა აკავშირებდათ.

ძველი ქართველური ტომები იყოფოდნენ სამ ახლომონათესავე ჯგუფად – ქართები, ზანები (მეგრელ-ჭანები) და სვანები². პროტოქართველური ენის დაყოფა

¹ ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის”. მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები* (მეცნიერება, თბილისი, 1990), გვ. 199-200.

² პირველი ორი ტერმინი ამ მნიშვნელობით მწიგნობრული გზით არის შექმნილი.

ქართულ, ზანურ და სვანურ შტოებად, როგორც ფიქრობენ, ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულსა და II ათასწლეულის პირველ ნახევარში ხდება (სხვა მოსაზრებით – ძვ.წ. II-I ათასწლეულის დასაწყისში). ბუნებრივია, რომ პრეისტორიულ ხანაში, ისევე როგორც წერილობითი ისტორიის ადრეულ ეტაპებზე, არ არსებობდა ერთიანი ქართველი ხალხი და არ იყო ეთნიკური ერთიანობის გრძნობა არა თუ ქართველურ ტომობრივ ჯგუფებს შორის, არამედ, სავარაუდოა, ამ ჯგუფებში შემავალ ცალკეულ ტომებს შორისაც. ერთიანობის შეგნება მოდის ეთნოპოლიტიკური განვითარების შედეგად, როდესაც ჩნდება პირველი ადრესახელმწიფოებრივი გაერთიანებები, ვინაიდან, პირველ რიგში, სწორედ სახელმწიფო ორგანიზაცია განაპირობებს მონათესავე თუ არამონათესავე ეთნიკური ჯგუფების პოლიტიკურ და ეთნოკულტურულ კონსოლიდაციას ერთი ცენტრის გარშემო.

ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეს ზოგჯერ ძველ აღმოსავლურ წყაროებში მოხსენიებული დიაოხისა და კულხას პოლიტიკურ წარმონაქმნებს უკავშირებენ (აქ არ ვეხებით საკითხს, თუ რამდენად არის დასაბუთებული დიაოხის ქართულ სამყაროსთან დაკავშირების თეზისი), თუმცა ამ გაერთიანებებმა ვერ უზრუნველყვეს ეთნიკური განვითარების შესამჩნევი მასშტაბები. მაგალითად, დიაოხის შთამომავლობა ძვ.წ. V საუკუნეში ჭოროხის ხეობის ერთ-ერთი რიგითი ტომის – ტაოხების – სახელით მოიხსენიება.

ეთნიკური კონსოლიდაციის ცხადი ნიშნები არც ძველი კულხას მემკვიდრე – ანტიკურ კოლხეთში შეიმჩნევა. ბერძნულ-რომაული წყაროები აქ მრავალ სხვადასხვა ტომს ასახელებენ, რომელთა შორის არიან კოლხებიც, რომლებიც ეთნოსოციალური განვითარებით აღემატებოდნენ სხვა ადგილობრივ ეთნიკურ კოლექტივებს, რის გამოც მათი სახელი მთელს რეგიონზე გავრცელდა.

მთავარი მიზეზი იმისა, რომ დიაოხისა და კულხა-კოლხეთის ბაზაზე რაიმე მნიშვნელოვანი ეთნიკური ერთობა არ წარმოქმნილა, უთუოდ მათი, როგორც პოლიტიკური გაერთიანებების, უმწიფარობა იყო. როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: “კოლხეთი რომ სახელმწიფო ყოფილიყო, ისე როგორც ეგრისი იყო გვიან, ის არც აგრე ადვილად გაქრებოდა და ტომები, რომელნიც ასე თავშემონახულნი აღმოჩნდა კოლხეთის დაშლის შემდეგ, გაითქვიფებოდნენ კოლხთა სახელმწიფოში”³.

* * *

ქართული პოლიტიკური ერთეული, რომელსაც წილად ხვდა მიედწია სახელმწიფოებრივი მოწყობის ყველაზე მაღალი ფორმისათვის ჯერ კიდევ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, იყო ქართლის სამეფო, ანუ იბერია, რომლის ჩამოყალიბებას ძვ.წ. IV ს-ის დასასრულით ან III ს-ის დასაწყისით ათარიღებენ. (ჩვენი ვარაუდით ფარნავაზი გამეფდა ძვ.წ. 312-301 წწ. შორის⁴.)

ქართლის სამეფო ცარიელ ადგილზე არ აღმოცენებულა. ფარნავაზამდე კარგა ხნით ადრე ახლანდელი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რამდენიმე ადრესახელმწიფოებრივი გაერთიანება არსებობდა, რომელთა შორის მიმდინარეობდა პირველობისთვის ბრძოლა. ერთ-ერთი ასეთი ეთნოპოლიტიკური წარმონაქმნი მდებარეობდა მტკვრისა და არაგვის შესაყართან, სტრატეგიული და ეკონომიკური თვალსაზრისით მეტად ხელსაყრელ ადგილზე, სადაც იკვეთებოდა სამხრეთ კავკასიაზე გამავალი მაგისტრალური გზები. სავარაუდოა, რომ სწორედ ამ ადგილას სახლობდა ქართველთა ტომი, რომელიც ერთ-ერთი ადგილობრივი

³ ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის”, გვ. 365.

⁴ გ. ანჩაბაძე. “ძველი ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების დროისა და პირობების შესახებ”. *ანალები*, საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ჟურნალი №2 (1999), გვ. 21.

ეთნოტერიტორიული წარმონაქმნი იყო ცენტრალური ამიერკავკასიის ქართველურ თუ არაქართველურ ტომებში.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით აღნიშნული გაერთიანების უძველესი ცენტრი მდებარეობდა ქართლის მთაზე, სადაც შემდგომში არმაზის ციხე-ქალაქი გაშენდა, ხოლო ტერიტორია მოიცავდა მცხეთა-არმაზისა და წიწამურის სანახებს (მტკვრის ორივე ნაპირს ქსნიდან ზემო ავჭალამდე და ხერკამდე). როგორც ჩანს, თავდაპირველად სწორედ ამ გაერთიანებას ეწოდებოდა ქართლი⁵.

დროთა ვითარებაში ქართლის პოლიტიკურმა ცენტრმა მცხეთაში გადმოინაცვლა და იგი (ჯერ კიდევ ფარნავაზამდე) ახლანდელი აღმოსავლეთ საქართველოს ტომების უმნიშვნელოვანეს ეკონომიკურ და საკულტო ცენტრად იქცა, “რამეთუ, – წერს ლეონტი მროველი, – ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა, და უწოდდეს დედა-ქალაქად”⁶.

ასეთ პირობებში, როგორც ჩანს, ქართველთა ტომის განსახლების აღმნიშვნელმა გეოგრაფიულმა ტერმინმა – ქართლმა – ზოგადი მნიშვნელობა შეიძინა და გავრცელდა ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოს მცხეთის ჰეგემონობით ჩამოყალიბებულ ვრცელ სამეფოზე, რომელიც უცხოურ წყაროებში იბერიად იწოდება.

ამ დროიდან მოყოლებული რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ქართლი-იბერია ყველაზე ორგანიზებულ ძალად გვევლინება ქართველურ ეთნოკულტურულ არეალში. შემთხვევითი არ არის, რომ ეროვნული ტრადიცია ქართული სახელმწიფოებრიობის დაბადებას სწორედ ქართლის სამეფოს უკავშირებს. ამ სახელმწიფოს შექმნა მნიშვნელოვანი ეტაპია ქართული ტომების ეთნიკური კონსოლიდაციის ისტორიაში.

ქართლის, ანუ იბერიის, სამეფო მოიცავდა ტერიტორიას ჭოროხის სათავიდან ალაზნის ველამდე და კავკასიონიდან ბამბაკის ქედამდე. ამ მიწებზე ქართველური მოსახლეობის გვერდით სხვა ეთნიკური წარმომავლის ჯგუფებიც ცხოვრობდნენ. ლეონტი მროველის ცნობით, ქართლში თავდაპირველად ექვს სხვადასხვა ენაზე ლაპარაკობდნენ⁷, მაგრამ ფარნავაზის დროიდან მოყოლებული მხოლოდ ქართული ენა გაბატონდა და “არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვნიერ ქართულისა”⁸. აქ გამარტივებულად არის წარმოდგენილი ის რთული ეთნიკური პროცესი, რომლის შედეგად ქართლის სამეფოს ფარგლებში ყალიბდება ადრეკლასობრივი ტიპის პროტოქართული იბერიული ეროვნება.

უცხოელი ავტორები ქართლის მოსახლეობას, კოლხეთისგან განსხვავებით, სხვადასხვა ტომებისაგან შემდგარ კონგლომერატად კი არ აღიქვამენ, არამედ ერთიანად “იბერებს” უწოდებენ. ამასთან მათთვის ცნობილი იყო, რომ იბერებს შორის განირჩევიან ცხოვრების წესითა და, შესაძლოა, აგრეთვე, ეთნიკური წარმომავლობით განსხვავებული ჯგუფები. კერძოდ, სტრაბონი წერს: “დაბლობზე ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მიწათმოქმედნი, ესენი მშვიდობიანად არიან განწყობილნი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მებრძოლი ბუნებისა არის, უჭირავს მთიანი მხარე და ცხოვრობს სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მეზობლებიცა და ნათესავებიც არიან”⁹. მიუხედავად ამისა, როგორც აღვნიშნეთ, სტრაბონისთვის, ისევე როგორც სხვა ბერძენ-რომაელი ავტორებისათვის, ისინი ყველანი “იბერები” იყვნენ. ამრიგად, სახელწოდება “იბერი” მათთვის იყო არა მხოლოდ ეთნიკური, არამედ უკვე სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ხასიათის ცნება.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის”, გვ. 208.

⁶ ქართლის ცხოვრება / ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I. (სახელგამი, თბილისი, 1955), გვ. 11.

⁷ ibid, გვ. 16.

⁸ ibid, გვ. 26.

⁹ თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია (თბილისი, 1957), გვ.128. – ამ შემთხვევაში სკვითებისა და სარმატების ქვეშ იგულისხმება იმერკავკასიის მთიელი ტომები.

* * *

თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ანალოგიური პროცესები ვითარდება ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში და დაკავშირებულია ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოს გაძლიერებასთან, რომელმაც თავის აპოგეას IV–V საუკუნის პირველ ნახევარში მიაღწია.

ეგრისის მეფეთა პოლიტიკური გავლენა მთელს ისტორიულ კოლხეთზე ვრცელდებოდა, თუმცა ადგილობრივი ეთნოტერიტორიული ჯგუფები მათ სახელმწიფოში სხვადასხვა სტატუსით სარგებლობდნენ:

1) სამეფო ადმინისტრაციაზე უშუალოდ დამოკიდებული იყო ახლანდელი დასავლეთ საქართველოს ბარის მოსახლეობა, ძირითადად ზანურენოვანი. აქ ყველაზე სწრაფად განვითარდა ეთნიკური კონსოლიდაციის პროცესი. თუ ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებში წერილობითი წყაროები აქ ასახელებენ ლაზებს, ეგრებს, სედოხეებს, ძიდრიტებსა და სხვა ტომებს, V საუკუნისათვის კოლხეთის დაბლობზე, პრაქტიკულად, მხოლოდ ერთი ხალხს ვხედავთ, რომელსაც ბიზანტიელი ავტორები უწოდებენ *ლაზებს*, ხოლო ქართული წყაროები – *მეგრებს*, *მეგრელებს*. სავარაუდოა, რომ ამ ეთნოსის შემადგენლობაში გარდა ზანური ტომებისა, გაითქვიფა აგრეთვე სვანებისა და აფშილების ნაწილი;

2) კოლხეთის დაბლობის ჩრდილოეთით მოსახლე მთიელი ტომები (აფშილები, მისიმიანები, სკვიმნები, სვანები) გარკვეული ავტონომიით სარგებლობდნენ ეგრისის სამეფოში. წერილობითი წყაროები აქ მოიხსენიებენ ადგილობრივ მთავრებსა და წარჩინებულებს, რომლებიც ეგრისის მეფეთა დასტურით აკონტროლებდნენ თავიანთ სატომო ტერიტორიებს, აქ განლაგებული სიმაგრეებით. ამ ავტონომიური ტომების ინტეგრაცია მეგრულ-ლაზურ ეთნოსში არ მომხდარა, თუ არ ჩავთვლით ცალკეულ მოსახლდრე ჯგუფებს, რომელთა შესახებ ზემოთ იყო ნათქვამი. ამის მიზეზი იყო არა იმდენად ენობრივი სხვაობა ზანებსა და კოლხეთის მთიელ ტომებს შორის (თუმცა ეს ფაქტორიც გასათვალისწინებელია), არამედ ეთნოკულტურული და ეკონომიკური კავშირების სისუსტე;

3) ბოლოს, შინაგანი დამოუკიდებლობის ყველაზე მაღალი დონე ეგრისის პოლიტიკურ სისტემაში ჰქონდათ დღევანდელი აფხაზეთის დასავლეთ ნაწილში მცხოვრებ აბაზგებს (აფხაზებს). მათ საკუთარი მეფეების ინსტიტუტიც შეინარჩუნეს, რომლებიც VI საუკუნემდე ლაზთა მეფეების უხენაესობას აღიარებდნენ, ხოლო შემდეგ უშუალოდ ბიზანტიის იმპერატორის ვასალები გახდნენ.

(დ. მუსხელიშვილის დაკვირვებით ასეთი დიფერენციაციის ანარეკლი ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერმინოლოგიაშიც აისახა: «ქართული და უცხოური წყაროები აშკარად ასხვავებენ “ეგრისს” ან “ლაზიკს” “აფხაზეთისაგან»¹⁰. «ვიწრო ეთნიკური “ლაზიკე” ზოგჯერ გვხვდება აფშილეთის, სვანეთისა და ლეჩხუმის გვერდით, მაგრამ პოლიტიკური “ლაზიკე” ამ უკანასკნელთ გულისხმობს, ხოლო აფხაზეთს – არა»¹¹.)

ამრიგად, ახ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ეთნიკური კონსოლიდაციის პროცესი თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეც ძლიერდება, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, იგი შეეხო, პირველ რიგში, სამეფო ხელისუფლებისადმი უშუალო ადმინისტრაციულ დაქვემდებარებაში მყოფ მოსახლეობას, ხოლო ნაკლებად – ავტონომიურ ეთნოპოლიტიკურ ორგანიზმებს. კოლხეთის დაბლობზე ზანური ტომების საფუძველზე მიმდინარეობს ეგრისელი ხალხის ჩამოყალიბება. IV საუკუნის ეგრისელების შესახებ აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერს: “ეს უკვე ხალხი იყო, სადაც ეგრები პირველობდნენ და მეზობელი ტომების

¹⁰ დ. მუსხელიშვილი. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, I (მეცნიერება, თბილისი, 1977), გვ. 138.

¹¹ *ibid.*, შგნ. 237.

ასიმილაციას აწარმოებდნენ, იქმნებოდა მეგრული ხალხი, რომელსაც ახსოვდა კოლხეთის მორტმულობა, პოლიტიკური ძლიერება და თავი მის მემკვიდრედ მოჰქონდა”¹². მაგრამ ქართლისაგან განსხვავებით ეგრისის სამეფოში ეს პროცესი მხოლოდ მისი მოსახლეობის ნაწილზე გავრცელდა და ისტორიულ პერსპექტივაში განვითარება ვეღარ ჰპოვა. ამის მიზეზი იყო, ჯერ ერთი, ეგრისის სახელმწიფოს დაცემა და, მეორე, ერთიანი ქართული ფეოდალური ეროვნების ჩამოყალიბების პროცესი, რომელიც ადრეული იბერიული ეროვნების ბაზაზე დაიწყო და შემდგომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეც გავრცელდა.

* * *

ქართების გავრცელება ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე და მათ მიერ დასავლეთქართველური მოსახლეობის ასიმილაცია, სავარაუდოდ, ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში დაიწყო. კოლხეთის აღმოსავლეთი პროვინცია *არგვეთი* (*მარგვი*, *მარგუეთი*), როგორც მისი სახელწოდებიდან ჩანს, თავდაპირველად მარგის (=მარგალი, მეგრელი) ტომით იყო დასახლებული, თუმცა პოლიტიკურად იმთავითვე ქართლის სამეფოში მოექცა და მალე “გაქართველდა”, რასაც ხელს უწყობდა ქართული და ზანური ენების სიახლოვე.

ეგრისის სამეფოს ძლიერების ხანაში (IV–V სს.), როდესაც აქტიურად მიმდინარეობს ზანური ტომების ეთნიკური კონსოლიდაცია, ქართიზაციის პროცესი ეგრისში შეიკვეცა, მაგრამ ვითარება იცვლება VI–VIII საუკუნეებიდან. ეგრისის სამეფო VI საუკუნიდან დაცემის გზას დაადგა. მას მძიმე შედეგი მოუტანა ირან-ბიზანტიის ხანგრძლივმა ბრძოლამ, რომლის ერთ-ერთი მთავარი ასპარეზი ახლანდელი დასავლეთ საქართველო იყო. შექმნილი სიტუაცია გამოიყენეს ბიზანტიელებმა, რომლებმაც ეგრისში ადგილობრივი სამეფო ხელისუფლება გააუქმეს და ქვეყნის სათავეში თავისი ადმინისტრატორი დააყენეს შეზღუდული ავტონომიური უფლებებით (VII ს.).

ამ პერიოდში ლიხს იქითა ოლქებში კვლავ იზრდება ქართულენოვანი მოსახლეობის რიცხვი. ქართლელთა დასავლეთში გადასახლების ერთ-ერთი მიზეზი უცხოელთა შემოსევები იყო. როგორც ივ. ჯავახიშვილი წერს: “ჯერ კიდევ სასანელთა ბატონობის დროს დევნილნი, თუ ლტოლვილნი, ქართლ-კახეთითგან დასავლეთ საქართველოში, ლაზიკაში, გადადიოდნენ იქ ეგრისში თუ აფხაზეთის მთებში ჰპოულობდნენ თავშესაფარს. მცხოვრებთა გახიზვნა თუ გადასახლება მეტის-მეტად გახშირდა არაბთა ბატონობის დროს, განსაკუთრებით მას შემდგომ, როდესაც სარწმუნოებრივი შევიწროვება ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა, ხოლო ხარკი წინანდელთან შედარებით გაორკეცებულ და გასამკეცებულ იქმნა. ამ დროსაც ქართველთათვის ჩვეულებრივი თავშესაფარი და კერა დასავლეთ საქართველო ყოფილა... უეჭველია ყველანი არა ბრუნდებოდნენ უკან; რაკი მათს სამშობლოს დიდხანს დაწყნარება არ ჰქონდა, ისინი იძულებულნი იყვნენ იქ დარჩენილიყვნენ და მკვიდრობა მოეკიდებინათ”¹³.

მაგრამ მოსახლეობის მიგრაცია აღმოსავლეთიდან დასავლეთში მხოლოდ ლტოლვილობა-ხიზნობით არ აიხსნება. VIII საუკუნის პირველ ნახევარში ადგილი აქვს აგრეთვე ფეოდალურ ექსპანსიას ქართლიდან და სამცხიდან. მაგალითად, ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზი ატენის სიონის წარწერაში მოხსენიებულია როგორც “ქართულთა და მეგრელთა ერისთავთერისთავთა უფალი”, რაც ეგრისში ქართლელ ხელისუფალთა განმტკიცებაზე მიუთითებს¹⁴. ერისმთავართა მმართველობა ეგრისში კარგა ხანს გაგრძელდა, სტეფანოზის შემდეგ აქ მეფობენ მისი შვილები – მიჰრი და არჩილი, შემდეგ კი ამ უკანასკნელის ვაჟი – იოანე¹⁵.

¹² ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის”, გვ. 365.

¹³ ივ. ჯავახიშვილი. *ქართველი ერის ისტორია*, წ. II (საბჭოთა საქართველო, თბილისი 1965), გვ. 88.

¹⁴ გ. აბრამიშვილი *სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში* (თბილისი, 1977), გვ. 36, 65.

VIII საუკუნის რომელიმე მონაკვეთში, როგორც ჩანს, ოძრხის ერისთავებიც ავრცელებენ თავის ძალაუფლებას ლაზების ძველ სატომო ტერიტორიაზე ჭოროხის შესართავსა და რიონის ქვემო დინებას შორის. მესხური და ზანური მოსახლეობის შერევის შედეგად აქ ყალიბდება ახალი ქართული სუბეთნიკური ჯგუფი – გურულები, რომლებიც თავდაპირველად ოძრხის ერისთავებს ემორჩილებოდნენ, ხოლო აფხაზთა სამეფოს შექმნის შემდეგ მას შეუერთდნენ და, ამგვარად, პოლიტიკურადაც დასავლეთ საქართველოში გაერთიანდნენ¹⁶.

ამრიგად, VIII საუკუნეში თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პარალელურად მიმდინარეობს ქართველური ეთნიკური ჯგუფების ერთმანეთთან დაახლოებისა და დასავლეთქართველური ტომების ნაწილობრივი ქართიზაციის პროცესი.

* * *

საქართველოს ისტორიაში VIII საუკუნის ბოლო და IX საუკუნის დასაწყისი აღინიშნება ახალი ფეოდალური სახელმწიფოების ჩამოყალიბებით. აღმოსავლეთ საქართველოში ყველაზე ადრე კახეთის სამთავრო წარმოიშვა. კახეთში, რომელიც ძველი იბერიის ნაწილი იყო, უკვე დიდი ხანია მიმდინარეობდა სხვადასხვა ადგილობრივი ტომების შერწყმა აქაურ ძირითად ქართულ ტომთან – კახებთან. ძველი ეთნიკური ერთეულების სახელები კახეთის ბარში ამ დროისათვის, ფაქტობრივად, მხოლოდ ტოპონიმიურ რეალებში გვხვდება (*წობენი, კუხეთი, სუჯეთი...*). ამიტომ, სრულიად ბუნებრივია, რომ IX საუკუნის შუა ხანების გამოჩენილი სასულიერო მოღვაწე ილარიონი, ტომით კახი და კახეთში დაბადებული, ილარიონ ქართველად იწოდება¹⁷.

რამდენადაც განსხვავებული სიტუაცია იყო კახეთის მეზობელ სამთავროში – ჰერეთში. ეს ძველი ალბანური მხარე ქართლის სამეფოში შედარებით გვიან შევიდა, ვახტანგ გორგასლის დროს¹⁸. ამიტომ VIII–IX საუკუნეებში და, ნაწილობრივ, შემდეგაც აქ შემონახული იყო ადგილობრივი ლინგვისტურ-ეთნოგრაფიული სპეციფიკა. მიუხედავად ამისა, სოციალურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ჰერეთი უკვე ქართული სამყაროს ნაწილი იყო, რაც საბოლოოდ გაფორმდა X–XI საუკუნეებში ჰერეთში ქართული მართლმადიდებლობის გავრცელებითა და მისი კახეთთან გაერთიანებით ერთიან კახეთ-ჰერეთის სამეფოში.

VIII საუკუნის მეორე ნახევარში დიდი ცვლილებები ხდება ლიხსიქითა მხარეში, რომელიც ჯერ კიდევ ბიზანტიის ხელდებულ ქვეყნად ითვლებოდა. ამ დროისათვის აქ დომინირებდა აფხაზთა (აბაზგების) სამთავრო, რომელიც მოიცავდა აგრეთვე აფშილეთსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის სხვა ტომთა ტერიტორიებს. ამ პოლიტიკური გაერთიანების ფარგლებში VII–VIII საუკუნეებში აქტიურად მიმდინარეობს ეთნიკური კონსოლიდაციის პროცესი. აკად. ს. ჯანაშია აღნიშნავს, რომ «VIII საუკუნისათვის თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე აშკარა უპირატესობა აბაზგებმა მოიპოვეს. ეს ეთნიკური სახელი მალე უფრო ფართო, განმაზოგადებელ მნიშვნელობას იძენს. მისი ქართული ფორმა – “აფხაზი”, რომელიც მიღებულია “აბაზგი”, “აბაზხი”–დან თანხმოვანთა შინაგანი გადაჯგუფების გზით, ქართული ენის ფონეტიკური კანონების თანახმად..., თანდათანობით საყოველთაო გავრცელებას პოულობს»¹⁹. მართლაც, VI–VIII საუკუნეებიდან წერილობით წყაროებში ქრება თანამედროვე აფხაზეთის

¹⁵ *ქართლის ცხოვრება* / ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, გვ. 241-243, 249.

¹⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი. *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა* / ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (საბჭოთა საქართველო, თბილისი 1973), გვ. 789.

¹⁷ ი. აბულაძე (რედ.). *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, წ. II (XI–XV სს.) (თბილისი, 1967), გვ. 10.

¹⁸ დ. მუსხელიშვილი. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, I, გვ. 219.

ტერიტორიაზე მცხოვრები შედარებით წვრილი ტომური ერთეულების (აფშილები, სანიგები, მისიმიანები, ბრუქები) მოხსენიება და მათ ნაცვლად მემატრიანები უკვე მხოლოდ აბაზგებს, ან აფხაზებს, ასახელებენ. ამრიგად, VIII საუკუნეში ძირითადად სრულდება აფხაზური ფეოდალური ეროვნების ჩამოყალიბების პროცესი. მთავარი როლი ამ პროცესში აბაზგებმა და აფშილებმა შეასრულეს, რომელთა შერწყმით იქმნება ერთიანი ეროვნების ბირთვი, და რომელსაც თანდათანობით შეუერთდნენ ისტორიული აფხაზეთის ტერიტორიაზე გაერცვლებული სხვა ეთნიკური კომპონენტები²⁰.

VIII საუკუნის პირველ ნახევარში აფხაზთა მთავრები კავშირს ამყარებენ აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ძალებთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ მხრივ 730-იანი წლები, როდესაც მურვან-ყრუს შემოსევის დროს ერისმთავრებმა მიჰრმა და არჩილმა აფხაზეთს შეაფარეს თავი. 736 წელს აფხაზ-ქართველთა გაერთიანებულმა ძალებმა ანაკოფიასთან არაბთა ძლიერი შემოტევა მოიგერიეს, რამაც მურვანს უკან დაახევინა და მალე მან ეგრისის ტერიტორიაც დატოვა. “ამის შემდეგ, – წერს პ. ინგოროყვა, – აფხაზთა სახელი განსაკუთრებით პოპულარული უნდა გამხდარიყო და გამხდარა კიდევ ქართულ წიგნებში”²¹.

VIII საუკუნის 80-იან წლებში აფხაზთა მთავარმა ლეონ II-მ თავისი ხელისუფლება მთელს ახლანდელ დასავლეთ საქართველოზე გაავრცელა, ხოლო 797 წლის ახლოს, ისარგებლა რა ბიზანტიაში ატეხილი შინაური შფოთით, დამოუკიდებლობა გამოაცხადა და “აფხაზთა მეფის” ტიტული მიიღო. ლეონის მიერ შექმნილი სახელმწიფო ისტორიაში შევიდა აფხაზთა სამეფოს სახელწოდებით. ამის შემდეგ წერილობით წყაროებში ფართოდება ცნება “აფხაზეთი” და იგი მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავს.

ახალი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებიდან ყველაზე გვიან ტაო-კლარჯეთის სამფლობელი ჩამოყალიბდა (IX ს-ის 20-იანი წწ.). ეს ქვეყანა (მესხეთი ფართო გაგებით) ოდითგანვე ქართლის (იბერიის) ნაწილი იყო და ქართული ტომების ეთნიკური კონსოლიდაცია აქ უკვე შორს იყო წასული. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ: “მესხეთში ქართველ ტომთა შერწყმის პროცესი კიდევ უფრო შორს იყო წასული ვიდრე სხვაგან და შავშ-კლარჯ-ჯავახ-სამცხელნი დიდი ხანია თავანკარა ქართველები იყვნენ ენით, კულტურით, რელიგიით”²². ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ 888 წელს ტაო-კლარჯეთის მფლობელი ბაგრატიონების სახლის მეთაურმა მიიღო ტიტული “ქართველთა მეფე”. ამ შემთხვევაში ტერმინი “ქართველი” უნდა გავიგოთ როგორც “ქართი”, და არა თანამედროვე მნიშვნელობით, ისევე როგორც ტიტული – “აფხაზთა მეფე” ნიშნავდა სრულიად დასავლეთ საქართველოს სუვერენს და არა მხოლოდ საკუთრივ აფხაზთა მმართველს.

* * *

ერთიანი ქართული ფეოდალური ეროვნების შექმნისთვის აუცილებელი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური წინაპირობები ყალიბება X საუკუნისათვის, როცა დასასრულს უახლოვდება ქართული სამეფო-სამთავროების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების პროცესი. ამ საქმეში შეუძლებელია ქართული ეკლესიისა და დამწერლობის როლის უგულებელყოფა. აფხაზთა მეფეების პოლიტიკამ, შეემცირებინათ ბიზანტიური გავლენა თავის სამფლობელოებში,

¹⁹ С.Н. Джанашиа. “Абхазия в составе Колхидского царства и Лазики. Образование «Абхазского царства». *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 2 (1991), გვ. 39.

²⁰ З.В. Анчабадзе. *Очерк этнической истории абхазского народа* (Алашара, Сухуми, 1976), с. 51-52.

²¹ პ. ინგოროყვა. “ლეონტი მროველი, ქართველი ისტორიკოსი “ჰამბავთა მწერალი” მე-8 ს-სა”, აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, X (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 1941), გვ. 127. შენ. 1.

²² ნ. ბერძენიშვილი. “საქართველო XI-XVIII საუკუნეებში”. მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, წ. VI (მეცნიერება, თბილისი, 1973), გვ. 13.

ახლანდელ დასავლეთ საქართველოში ფართოდ გაუხსნა გზა ქართულ ენასა და დამწერლობას, რომელიც აქ ბერძნული კულტურის ერთადერთ აღტერნატივას წარმოადგენდა. ქართულის გავრცელებას ეგრის-აფხაზეთში, ბუნებრივია, ხელს უწყობდა რეგიონში ქართულენოვანი მოსახლეობის არსებობაც. კერძოდ, VIII საუკუნეში უკვე ქართულენოვანი უნდა ყოფილიყო აფხაზეთა სამეფოს დედაქალაქი ქუთაისი, “სადაც უფრო ადრე, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქებში განვითარდა ქართული ეროვნული კულტურა, იმ ხანად უპირატესად საეკლესიო, ქართლიდან მომდინარე”²³. ამრიგად, “აფხაზეთა დინასტია სათავეში ჩაუდგა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შენებას, ქართული კულტურის სამსახურს”, – შენიშნავს ნ. ბერძენიშვილი²⁴. თანამედროვეთათვის, როგორც ჩანს, ქართულ ენაზე დაფუძნებული ღვთისმსახურების (და მასთან ქართული დამწერლობის) არეალის გაფართოვება ქვეყანა “ქართლის” (კულტურულ-საეკლესიო გაგებით) გავრცობად აღიქმებოდა. ამიტომ გასაგებია, რომ გიორგი მერჩულეს ცნობილი ფორმულა – “ქართლად ფრიადი ქვეყანად აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა უამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულებს”²⁵ – მოიცავს არა მხოლოდ ისტორიულ და ეთნოგრაფიულ ქართლს, არამედ ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი საქართველოს მთელ ტერიტორიას.

მაგრამ ტერმინი “ქართლი” ამავე დროს ინარჩუნებს ძველ, ვიწრო გაგებასაც. ამიტომ დროთა განმავლობაში (საერთოდ კი “დიდი ისტორიული გზის გამოვლით”²⁶) წარმოიშვა ქვეყნის აღმნიშვნელი ახალი ტერმინი – “საქართველო”, რომელიც გიორგი მერჩულესეული “ქართლის” ფართო გაგებას ესადაგება. ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ ამ ტერმინის წარმოშობა უკავშირდება ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანების მომენტს²⁷. «ეს ფაქტი (ახალი ტერმინის გაჩენა. – გ. ა.), – წერს ნ. ბერძენიშვილი, – თვალსაჩინო მოწმობაა იმისა, ფეოდალურმა წარმოებითმა ორგანიზაციამ ამ ორგანიზაციისათვის ახალი სახელი მოითხოვა, რომ ძველმა ტერმინმა “ქართლმა” ვერ მოიცვა ახალი ორგანიზაცია <...> ეს ახალი ორგანიზაცია გასცდა ძველი ეთნიკური ტერმინით მოცულ საზღვრებს»²⁸.

“ახალი ორგანიზაციის”, ანუ ერთიანი საქართველოს, წარმოშობა დაკავშირებულია მეფე ბაგრატ III-ის სახელთან, რომელიც მამის მხრიდან ტაოკლარჯეთის მფლობელი საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო, ხოლო დედის მხრიდან – აფხაზეთა მეფეების შთამომავალი. ბაგრატი 978 წელს ავიდა აფხაზეთის ტახტზე და თავისი ხანგრძლივი მეფობის განმავლობაში (გარდ. 1014 წ.) ქუთაისის გარშემო თითქმის ყველა ქართული ტერიტორია გააერთიანა. ბაგრატ III-ისა და მისი მემკვიდრეების სახელმწიფო პოლიტიკის გატარებაში აქტიურად მონაწილეობდნენ სამეფოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მცხოვრები აფხაზეთიც, რომელთა მხრიდან რაიმე წინააღმდეგობას სამეფო დინასტიის შეცვლასთან დაკავშირებით, ადგილი არ ჰქონია. შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთა სამეფოს გადაზრდა ერთიან ქართულ სახელმწიფოში თანამედროვეთათვის შეუმჩნევლად ხდება, ვინაიდან აფხაზეთა სამეფო თავისი არსით იგივე ქართული სახელმწიფო იყო, ხოლო სამეფო ტიტული – “მეფე აფხაზეთა” – ერთიანი საქართველოს მეფეების ტიტულატურაში პირველ ადგილზე დარჩა. ამიტომ XI–XIII საუკუნეების ბევრი უცხოელი ავტორი გაერთიანებულ საქართველოს სამეფოს – “აფხაზეთად”

²³ С.Н.Джанашиа, Г.В.Хачапуридзе, З.В.Анчабадзе. “Абхазская АССР. Исторический очерк”. *Большая Советская Энциклопедия*. Т. I. 2-е изд. (Москва, 1949), с. 47.

²⁴ ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის”, გვ. 592.

²⁵ ი. აბულაძე (რედ.). *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*. წ. I (V–X სს.) (თბილისი, 1963), გვ. 290.

²⁶ ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის” გვ. 386.

²⁷ ს. ჯანაშია. “ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ”. მისივე, *შრომები*, VI (მეცნიერება, თბილისი, 1988), გვ. 180; ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის” გვ. 200, 385.

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი. “მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის” გვ. 200.

მოიხსენიებს, ხოლო “ქართველის” სინონიმად ხმარობს ტერმინს “აფხაზი”²⁹. “აფხაზთა და ქართველთა ასეთი ერთიანობა..., – აღნიშნავს აკად. ნ. ბერძენიშვილი, – იყო შედეგი არა ურთიერთ დაპყრობის, არამედ აფხაზთა თანდათან მშვიდობიანი შემოსვლისა ქართველთა კულტურულ სამყაროში”³⁰.

* * *

ერთიანი საქართველოს წარმოქმნის პარალელურად ფართოვდება ტერმინ “ქართველის” მნიშვნელობაც, თუმცა ისე, რომ პირვანდელი ვიწრო გაგება – ქართლელი – არ დაუკარგავს.

მოვიყვან რამდენიმე მაგალითს:

თამარის პირველ ისტორიკოსთან 1195 წლის ამბების აღწერისას მოტანილ სამეფო ლაშქრის შემადგენლობაში ვკითხულობთ: “პირველად რა გამოვიდეს ტფილისით ქალაქით, მოეგებნეს წინა ოვსნი და ყიფჩაყნი ახალნი; და შემდგომად ამისა ჰერნი და კახნი; შემდგომად ქართველნი (აქ და ქვემოთ გამოყოფა ჩვენია. – გ.ა.); და შემდგომად მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი; შემდგომად სომხითარნი; შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურიელნი თანა რაჭა-თაკურ-მარგუელითურთ, და თუთ კარვის კარსა ჰელისუფალნი და შინაურნი”³¹.

“ქართველი” ვიწრო გაგებით გვხვდება “უამთააღმწერელთანაც”, როდესაც ისტორიკოსი აღწერს ლაშა-გიორგის მხედრობის განლაგებას განჯის გარშემო: “რამეთუ ერთ-კერძო მკარგრძელნი დგეს, და ერთ-კერძო ჰერ-კახნი და სომხითარნი, ქართველნი და თორელნი, ერთ-კერძო აფხაზნი, დადიან-ბედიანნი და ლიხთ-იქითნი ზემოკიდებით ურთიერთას”³².

ქართულ წერილობით წყაროებში ტერმინი “ქართველი”, ქართლელის მნიშვნელობით, XVIII საუკუნემდე შემორჩა (მაგ., “ქართველთა და კახთა დიდებულთა კაცთათვის”³³).

XI-XIII სს-ის ქართული წერილობითი წყაროებში, ტერმინ “ქართველს” აქვს მეორე, შედარებით ფართო გაგებაც, რომლითაც აღინიშნებოდა ქართი, ანუ ქართულ ენაზე მოლაპარაკე ტომობრივ-ტერიტორიული ჯგუფების (ქართლელები, კახები, მესხები, კლარჯები, მარგველები და სხვ.) წარმომადგენელი. ცნება “ქართველის” ასეთ გაგებას ვხვდავთ, მაგალითად, ხალხთა მონათესაობისა და განრიგების კვლევებში, რომლებიც ეყრდნობოდნენ ბიბლიურ ტრადიციას წარდენის შემდგომი კაცობრიობის ნოეს ოჯახიდან წარმოშობის შესახებ. ასეთი კვლევების წარმოება მიღებული იყო ბიზანტიასა და მის კულტურულ არეალში შემავალ ქვეყნებში. შუა საუკუნეების საქართველოშიც არსებობდა ინტერესი “თუ რაოდენნი ნათესაენი არიან ქუეყანასა ზედა”³⁴. კერძოდ, შემორჩენილია ბერძნულ მწერლობაზე დამყარებული ექვთიმე ათონელის (955-1028) ნაშრომი, სადაც ჩამოთვლილია ავტორისათვის ცნობილი ხალხები. აქ სემის შთამომავალთა შორის ებრაელების, ინდოელების, სომხების, გერმანელების და სხვათა გვერდით, ასევე გამოყოფილად ვხვდავთ ქართველებს, ჰერებს, აფხაზებს, მეგრელებს³⁵.

²⁹ ამის შესახებ დაწერილებით იხ.: З.В.Анчабадзе. *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)* (Абхазское государственное издательство, Сухуми, 1959), с. 171-177.

³⁰ ნ. ბერძენიშვილი. “აფხაზეთის შესახებ”. მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*. წ. III (მეცნიერება, თბილისი, 1966), გვ. 287.

³¹ *ქართლის ცხოვრება* / ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II (გამომც. საბჭოთა საქართველო, თბილისი, 1959), გვ. 65.

³² *ibid*, გვ. 153.

³³ პაპუნა ორბელიანი. *ამბავნი ქართლისანი* / ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა (მეცნიერება, თბილისი, 1981), გვ. 212.

³⁴ ციტ.: კ. კეკელიძე. “ხალხთა კლასიფიკაციისა და გეოგრაფიული განრიგების საკითხები ძველს ქართულ მწერლობაში”. მისივე, *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, I (თბილისის სახ. უნ-ტის გამომცემლობა, თბილისი, 1956), გვ. 179.

³⁵ *ibid*, გვ. 171.

შემონახულია მეორე ანალოგიური ქართული ძეგლიც, რომელიც XIII საუკუნეზე ადრინდელი არ უნდა იყოს, რადგან მასში მოიხსენიებიან თათრები. აქაც ცალ-ცალკეა დასახელებული “ქართველი”, “აფხაზნი”, “სვანნი”, “მეგრელი”, “ღვალნი”³⁶. როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში ხალხთა კლასიფიკაცია ემყარება მკაცრად ენობრივ ფაქტორს: ერთი ენა უდრის ერთ ხალხს, ერთ “ნათესავს”. ცნება “ქართველი” ამ გაგებით მოიცავდა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მხოლოდ ქართველს, დასავლეთ ქართველური ჯგუფების გარეშე.

იგივე მიდგომას ვხედავთ XI საუკუნის ორიგინალურ ქართულ ნაწარმოებში – ლეონტის მროველის თხზულებაში “ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა”, რომელიც, სავარაუდოდ, უფრო ადრინდელ ქართულ წყაროებს ეყრდნობა. თხზულების შესავალ ნაწილში, რომელიც ნახევრად მითიურ ხასიათს ატარებს, კავკასიის ხალხები წარმოდგენილი არიან ერთი წინაპრის, თარგამოსის, შთამომავლებად, რომელიც თავის მხრივ ნოეს მესამე შვილის, იაფეთის, ძისწული იყო. თითქოს ბაბილონის გოდოლის დაქცევის შემდეგ იაფეთი თავისი ოჯახით არარატის მთასთან დასახლდა და კავკასიის ტერიტორია თავის ვაჟებს დაუნაწილა. ლეონტის აზრით, ამ უკანასკნელთა სახელებიდან – ჰაოს, ქართლოს, ბარდოს, მოვაკან, ლეკოს, ჰეროს, კავკას და ეგროს – წარმოდგება მათი შთამომავლების, კავკასიის მეზობელი ხალხების (შესაბამისად, სომხების, ქართველების, რანების, მოვაკელების, ლეკების, ჰერების, კავკასიანებისა და მეგრელების) სახელწოდებები³⁷.

როგორც ვხედავთ, XI საუკუნის ქართველი ავტორის წარმოდგენით ქართველებს (ქართველს) და მეგრელებს ერთმანეთთან იმავე ხარისხის ნათესაობა აკავშირებდათ, როგორც ლეკებთან, სომხებთან, ალბანელებთან (რანებთან) და სხვა მეზობელ ხალხებთან. ანუ აქაც ეთნიკურობის განმსაზღვრელი მომენტი ენაა – ქართველები ეწოდებოდა ქართულ ენაზე მოლაპარაკე ტომებს. თუ რომელი ტომები იგულისხმებოდა ქართლოსიანებში (ქართლოსის შთამომავლებში), ვიგებთ ქართუელთა მითიური ეპონიმის შვილებისა და შვილიშვილების სახელებიდან – მცხეთოსი, კახოსი, კუხოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი და ა.შ.³⁸

ბოლოს, ერთიანი ქართული სამეფოს ჩამოყალიბებამ მოიტანა ცნება “ქართველის” მესამე, ყველაზე ფართო გაგება. თუკი აქამდე ამ ტერმინს მხოლოდ ეთნიკური (“ქართლოსიანი”) და პოლიტიკური (ქართლის სამეფოს ან საერისთავოს წარმომადგენელი) მნიშვნელობა ჰქონდა, ამჯერად მან უკვე კულტურულ-სოციალურ-სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური დატვირთვაც შეიძინა. ამ ფართო გაგებით “ქართველი” “ტერიტორიული ქართლის მკვიდრს კი არ ნიშნავს, არამედ გარკვეული ნიშნების მატარებელ ადამიანს, გარკვეული კულტურული იერის ადამიანს, დამოუკიდებლად მისი სადაურობა-წარმოშობისა”³⁹; ანუ “ქართველი” ეწოდებოდა ყველას, ვინც “მიუხედავად ეთნიკური წარმომავლობისა, აღიარებდა ქართულ ქრისტიანობას (დიოფიზიტურს), ნაზიარები იყო ქართულ ფეოდალურ ურთიერთობებს და ქართულ კულტურულ თუ პოლიტიკურ სარბიელზე მოღვაწეობდა. ამასთან სარბიელს მხოლოდ ქართლი (თუნდაც პოლიტიკური მნიშვნელობით) კი არ წარმოადგენდა, არამედ მასში ეგრის-აფხაზეთიც, ჰერეთიც, კავკასიის მთიანეთიცა და მოსაზღვრე სომხური მიწებიც იგულისხმებოდა”⁴⁰. ამრიგად, დაახლოებით, XI საუკუნიდან ტერმინი “ქართველი” ფართო გაგებით ფარავს უკვე არა მარტო ცნებებს – “ქართელი” და “ქართი”, არამედ მოიცავს დასავლეთქართველურ ჯგუფებსაც (მეგრელებს, სვანებს) და მათთან ერთად

³⁶ ibib, გვ. 179.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 3-6.

³⁸ ibib, გვ. 8-10.

³⁹ ნ. ბერძენიშვილი. “ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის” გვ. 200.

⁴⁰ მ. აბდუშელიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, ი. სურგულაძე. “ქართველები”, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10 (თბილისი, 1986), გვ. 460.

აფხაზებს, ჰერებს, დვალებს, ხოლო გარკვეულწილად აგრეთვე ჩრდილოკავკასიელ მთიელებსა (ალანები, დურძუკები, ხუნძები და სხვ.) და ქალკედონიტ სომხებს.

(თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, ივანე მხარგრძელი, როდესაც დარწმუნდება მართლმადიდებლობის /“სარწმუნოება ქართველთა”/ უპირატესობაში, მოუწოდებს თავის ძმას, ზაქარიას, ქართველთა რჯულის მიღებას, მაგრამ ის უარზეა და ამბობს: “მე არა შევერთვი ქართველთა”⁴¹. ამ ეპიზოდთან ჩანს, რომ სოციალურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ისეთი უეჭველი ქართველიც კი, როგორც იყო ზაქარია ამირსპასალარი, დიოფიზიტობის გარეშე “სუფთა” ქართველად მაინც არ ჩაითვლებოდა.)

ფართო გაგებით იყენებს ტერმინს “ქართველი” თამარის ისტორიკოსი 1202 წლის ამბების აღწერისას: მისი ცნობით, რუქნ აღ-დინის წერილი თამარ მეფისადმი შეიცავდა სიტყვებს: “შენ გიბრძანებია ქართველთათვის აღებად კრძალი მუსლუმანთა ვოცად”⁴². ცხადია, ამ შემთხვევაში “ქართველი” ფართო გაგებით არის ნახმარი და არა ქართლელის ან ქართის მნიშვნელობით. ასევეა შემდეგაც, ბასიანის ბრძოლის აღწერაში⁴³. ბრძოლის ველზე საკუთრივ ქართლელთა კონტინგენტი საბრძოლო წყობის მარცხენა ფლანგზე იმყოფებოდა, მაგრამ ისტორიკოსი მოწინავე რაზმის მეომრებსაც (მესხები, თორელები, სომხითარები და მეწინავე სადროშოს სხვა წარმომადგენლები) ქართველებს უწოდებს (“ქუეითნი ქართველნი”)⁴⁴. მსგავსი მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება⁴⁵, მაგრამ ესეც საკმარისია, რომ დავრწმუნდეთ: XI–XIII საუკუნეებში ქართულ წერილობით წყაროებში ტერმინი “ქართველი” სამი მნიშვნელობით იხმარება:

1. ქართლელი;
2. ქართი;
3. საქართველოს სამეფოს წარმომადგენელი და ქართული ეკლესიის ადვოკატი (ქართველი სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურულ-რელიგიური გაგებით).

* * *

ერთიანი საქართველოს ჩამოყალიბების შემდეგ მეზობელ ხალხებს უპირატესად სწორედ ფართო მნიშვნელობით ესმით ქართველობა და თვლიან, რომ ქართველები ცალკეული ტომობრივი ერთეულების კრებულს წარმოადგენენ. კერძოდ, ასეთ სუპერეთნიკურ გაერთიანებად წარმოუდგენია ქართველები XII საუკუნის ბიზანტიელ ავტორს იოანე ცეცესს, რომელიც წერს:

იბერები და აბაზგები ერთი ტომისა (არიან),
იბერნი პირველობენ, აბაზგები მეორენი არიან,
ხოლო ალანებს უკანასკნელი, მესამე ადგილი უჭირავთ⁴⁶.

ქართველი ხალხის შემადგენლობის შესახებ მსგავსი ხედვა აქვს აგრეთვე XV საუკუნის სომეხ ისტორიკოსს თოვმა მეწოფეცის. მისი ცნობით, ქართველთა “მოდგმა” რვა “ენისგან” შედგება: “დრალი (დვალი. – გ.ა.), ოსედი, იმერელი, მეგრელი, აბხაზი, სონი, ქართველი (ქართლელი. – გ.ა.), მესხი”⁴⁷.

⁴¹ *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, გვ. 88, 90.

⁴² *ibid*, გვ. 93.

⁴³ *ibid*, გვ. 96, 97.

⁴⁴ *ibid*, გვ. 97. არდაველზე გალაშქრებისას 1205 წელს იგივე ავტორი უკვე ვიწრო მნიშვნელობით ხმარობს ეთნონიმს “ქართველი” (“უბრძანა მესხთა, თორელთა, თმოგუელთა, ჰერ-კახთა, სომხითართა; ქართველნი არა წარიტანნეს, რათა არ აგრძნან არდაველს მყოფთა” / *ibid*, გვ. 102/).

⁴⁵ *ibid*, გვ. 15, 81, 86, 89, 90, 93, 102 და სხვ.

⁴⁶ ს. ყაუხჩიშვილი (რედ.). *გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, ტ. VII (თბილისი, 1967), გვ. 23.

⁴⁷ თოვმა მეწოფეცი. *ისტორია თემურ-ლენგისა და მისი შთამომავლებისა* / ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო კ. კუციამ (მეცნიერება, თბილისი, 1987), გვ. 24.

ამრიგად, სომეხი ავტორი ქართველებში აერთიანებს როგორც ქართველს (დასახელებულია: ქართლები, იმერლები, მესხები), ასევე დასავლეთ ქართველურ ტომებს (მეგრელებს, სვანებს), და მათთან ერთად დვალებს, ოსებსა და აფხაზებს. ის მომენტი, რომ დვალები, ოსები და აფხაზები ენობრივად ქართველურ ჯგუფს არ ეკუთვნიან, შუა საუკუნეების ავტორთათვის ხელისშემშლელი ფაქტორს არ წარმოადგენდა, ვინაიდან “ქართველი” მათთვის, უპირველეს ყოვლისა, პოლიტიკური და სოციალურ-კულტურული ცნება იყო.

ქართველობა ფართო გაგებით, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავდა სუპერეთნოსის შემადგენელი ელემენტების გაქრობასა და ასიმილაციას საკუთრივ ქართველებთან (თუმცა ამისი მაგალითიც არსებობს – ჰერები). «თითოეულ ტომს თუ ხალხს, – წერს ნ. ბერძენიშვილი, – თავისი კულტურა ჰქონდა, თავისი სატომო ენაც ჰქონდა, მაგრამ ქრისტიანობა მეტად დიდი ახალი ფენომენი იყო, ახალ ურთიერთობასთან შეგუებული, ფეოდალიზმის დიდი იარაღი და მისი ენაც ქართული იყო. ბუნებრივია თუ ყველა ეს სატომო ენა და კულტურა ‘საშინაო’ გახდა. მათი არსებობა-განვითარების საკითხი არც იდგა და არც ერთი მეგრელი, დვალი, ჰერი თუ აფხაზი არ ცდილა თავის შინაურ ენაზე მწიგნობრობის შემოღებას და კმაყოფილდებოდა ქართულს, რომელიც ყველა მათ საერთო ენად იქცა»⁴⁸.

სამწუხაროდ, წყაროთა სიმწირის გამო ძნელია განსაზღვრა, თუ რამდენად ღრმად იყო საქართველოს სამეფოს მოსახლეობის ფართო ფენებში “კულტურულ-პოლიტიკური” ქართველობის შეგრძნება, მაგრამ ცხადია, რომ ფეოდალური კლასი და მწიგნობარ-სწავლულთა წრე საკმაოდ მკაფიოდ აცნობიერებდნენ ამ ფაქტს. «ამიტომაც იყო, რომ არავითარი ტომობრივი დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა ფეოდალურმა საქართველომ არ იცოდა, ფეოდალები “საქართველოს” განსახიერება იყვნენ, ქართული ფეოდალური საზოგადოების თანასწორად შემომქმედნი იყვნენ»⁴⁹.

ტერმინ “ქართველის” ამ ფართო მნიშვნელობით ხმარება ქართულ მწერლობაში XVIII საუკუნემდე გეხვედება. ევროპაში დიპლომატიური მოგზაურობიდან გამობრუნებული სულხან-საბა ორბელიანი 1715 წელს კუნძულ მალთაზე თანამემამულეებს შეხვდა: “ქართველნიც ვნახე: ზოგი აფხაზი, ზოგი იმერელი, გურული, მეგრელი, რომ თათრისთვის წაერთმიათ. ენა ისევ კარგა იცოდნენ. აფხაზმა რატომ იცოდა, ის გამიკვირდა, ქართული!” – წერს იგი⁵⁰. როგორც ვხედავთ, საბას ცნება “ქართველში” აფხაზიც შეჰყავს, თუმცა მან იცის, რომ აფხაზები სხვა ენაზე ლაპარაკობენ, ხოლო ქართული ენის ცოდნა მათში იშვიათობაა.

ასეთივე ფართო გაგებით ხმარობდა “ქართველს” კათალიკოს-პატრიარქი ანტონ I, რომელიც ვახუშტი ბატონიშვილისადმი მიძღვნილ ლექსში ამ ცნებაში აერთიანებს როგორც ეთნიკურ ქართველებსა და აფხაზებს, ასევე კავკასიის მთიელებს:

ვახუშტის უქებ ღეოღრაფის ცნობასა,
ისტორიათ თქმას, ვრცელ ბრძნად გარდმოცემას.
ამან დაწყებით ქართუჭლთა ისტორია, –
კახთ, მესხთ, აფხაზთა, მეგრელთა სუან კავკასთა, –
აღწერა, დაჰშურა, შეეწია ქართუჭლთა.

“ტერმინის ასეთი გაგება... მისაწვდომი იყო მშობლიური წარსულის კარგად მცოდნე პირებისათვის” – წერს ს. ჯანაშია⁵¹. იგი იმ ეპოქის გამოძახილი იყო,

⁴⁸ ნ. ბერძენიშვილი. “ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის” გვ. 415-416.

⁴⁹ ibid, გვ. 416.

⁵⁰ სულხან-საბა ორბელიანი. *მოგზაურობა ევროპაში* / ს. იორდანიშვილის რედაქციით, წინასიტყვაობით, შენიშვნებით და ლექსიკონით (ფედერაცია, თბილისი, 1940), გვ. 129.

⁵¹ ს. ჯანაშია. “გიორგი შარვაშიძე. კულტურულ ისტორიული ნარკვევი”. მისივე, *შრომები*, VI, გვ. 55.

როდესაც ფეოდალური საქართველო კავკასიის ხალხების პოლიტიკური გამაერთიანებლის როლში გამოდიოდა. მაგრამ XVIII საუკუნეში, როდესაც მოღვაწეობენ სულხან-საბა და ანტონ I, ტერმინ “ქართველის” ასეთი გაგება უკვე ნაკლებად შეესაბამებოდა რეალურ ვითარებას, განსაკუთრებით, ჩრდილო კავკასიასთან მიმართებაში. გარდა ამისა, აღარ არსებობდა ის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ბაზა – ერთიანი ქართული სამეფო, რომლის საფუძველზე წარმოიშვა ამგვარი გაგება ტერმინისა “ქართველი”. იცვლება თვით ცნება “საქართველოს” გაგებაც. ერთიანი სამეფოს დროს საქართველო ეწოდებოდა მთელ იმ ტერიტორიას, რომელსაც მოიცავდა ბაგრატიონთა მონარქია, ცალკეული რეგიონების ეთნოკულტურული სპეციფიკის მიუხედავად.

(XIV საუკუნის 30-იან წლებში ყირიმში მოღვაწე სომეხი გადამწერი ტერტერ ერევანცი თავის თავზე წერს: “მე, ტერტერი, უღირსი მწერალი, რომელმაც ეს წიგნი, ვარდანი დავწერე... მოვედი საქართველოდან, ხორ-ვირაპის და ეჩმიაძინის მეზობელი შესანიშნავ ქალაქ ერევნიდან”.)

ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ ტერმინმა “საქართველომ” დაკარგა პოლიტიკური შინაარსი და, ფაქტობრივად, ეთნოგეოგრაფიული ხასიათის ცნებათ დარჩა. მაგრამ ხუთსაუკუნოვან ერთობას უკვალოდ არ ჩაუვლია. ერთიანი საქართველოს ნანგრევებზე აღმოცენებული სამეფო-სამთავროების აღსანიშნავად ჩნდება ტერმინი “საქართველონი” (მრავლობით რიცხვში)⁵², რაც საერთო-ეროვნულ თვითშეგნებაზე მიუთითებს. ამ დროისათვის ქართველები უკვე წარმოადგენენ ისტორიულად ჩამოყალიბებულ შედარებით მყარ ეთნოსოციალურ ერთობას. ამიტომ ფეოდალური დაქუცმაცებულობისა და განუწყვეტელი შინაომების პირობებშიც არ გამქრალა წარმოდგენა საქართველოზე, როგორც საერთო სამშობლოზე. აღსანიშნავია, მაგალითად, ოდიშის მთავრის ლევან II დადიანის დიპლომატიური მიმოწერა რუსეთის მეფესთან, სადაც ლევანი თავის თავს ასე უწოდებს: “ივერიის ქვეყნის მეგრულ მხარეში მცხოვრები ლევან დადიანი”⁵³. ასევე ცალკეული ქართული პოლიტიკური ერთეულების მოსახლეობა ქართველებად იწოდებოდა და ლოკალური განსხვავებების მიუხედავად ინარჩუნებდა ეროვნულ-კულტურული მთლიანობის შეგნებას.

რამდენადმე განსხვავებული ვითარება შეიქმნა მხოლოდ აფხაზეთში, რადგან აფხაზეთა ეთნოკულტურული ინტეგრაცია ქართულ სამყაროში საკმარისად მყარი არ აღმოჩნდა. ამასთან თვითონ აფხაზებს (ყოველ შემთხვევაში მათ ფეოდალურ ზედაფენას, რაც მტკიცდება XVIII–XIX ს-ის დასაწყისის წყაროებით) კარგად ახსოვდათ, რომ ერთიანი ქართული სამეფოს დროს მათი ქვეყანა ამ სახელმწიფოს ნაწილი იყო.

აფხაზეთის ერთგვარი ჩამოშორება სრულიად საქართველოსაგან შესამჩნევი ხდება XV–XVI საუკუნეების შემდეგ, რისი ერთ-ერთი პირველი ნიშანი იყო აქ ქრისტიანობის შესუსტება. აფხაზეთში ქრისტიანული სარწმუნოება, როგორც ჩანს, ადრეც შედარებით ზედაპირულად იყო გავრცელებული. ნ. ბერძენიშვილი ამ მოვლენის კონკრეტულ მიზეზებსაც ხსნის: “ქრისტიანობა აფხაზეთში, – წერს იგი, – უცხო ენაზე იყო გავრცელებული და ასეთადვე რჩებოდა, რამდენადაც აფხაზები ამ ქრისტიანული ენების (ბერძნულის, ქართულის) მიმართ ენობრივად უცხონი იყვნენ და უცხონივე რჩებოდნენ”⁵⁴. ქართული ენა აფხაზეთში მხოლოდ გაბატონებული კლასისათვის იყო ხელმისაწვდომი, ხოლო მოსახლეობის ფართო ფენები მას არ ფლობდნენ. ამის მთავარი მიზეზი, ალბათ, ის იყო, რომ აფხაზური ეთნოსი ქართულენოვანი მოსახლეობისაგან დასავლეთქართველური ენების ბარიერით იყო გამიჯნული. ამიტომ ქრისტიანობამ ვერ მოახერხა აფხაზეთში ამოეფხვრა ტრადიციული კულტები და რწმენა-წარმოდგენები, და როდესაც

⁵² მაგალითად, იხ.: *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, გვ. 349.

⁵³ С. Белокуров. *Материалы для русской истории* (Москва, 1888), с. 300.

⁵⁴ ნ. ბერძენიშვილი. “ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის ” გვ. 593-594.

საქართველოში პოლიტიკური და კულტურული დაცემა დაიწყო, აფხაზეთში ქრისტიანობა თითქმის მოიშალა და ძველი სარწმუნოებრივი შეხედულებები აღორძინდა, რასაც XVIII საუკუნიდან დაემატა ნაწილობრივი, ასევე ზედაპირული ისლამიზაცია. ამიტომ წერს ვახუშტი: “აფხაზები არღარა მონებენ [ქრისტიანულ] რჯულსა და სარწმუნოებას”⁵⁵. XVII–XVIII საუკუნეებში მკვეთრად მცირდება ქართულ-აფხაზური კულტურული კავშირების ინტენსიურობა, თუმცა მთლიანად ეს კავშირები არასოდეს არ გაწყვეტილა.

ყოველივე ზემოთქმულის გამო XVII–XVIII საუკუნეების უცხოელი დამკვირვებლები, ადრინდელი პერიოდისაგან განსხვავებით, აფხაზეთს აღარ განიხილავენ საქართველოს ნაწილად. მაგალითად, პატრიარქი მაკარი ანტიოქიელი, რომელმაც XVII საუკუნის 60-იან წლებში იმოგზაურა საქართველოში, ქართული სახელმწიფოების ჩამოთვლისას ასახელებს მხოლოდ იმერეთს, კახეთს, ქართლს, სამეგრელოსა და გურიას. “და მთელი ქართული მიწები, – წერს იგი, – [გადაჭიმულია] მდინარე ალაზნიდან და კახეთისა და ყიზილბაშთა საზღვრიდან – აფხაზეთამდე” (“И все грузинская земли есть от реки Алезани и до Кахетцкие пределы и Кызылбашские до Опхазия”)⁵⁶.

ანალოგიური სურათია გიულდენშტედტის თხზულებაში, სადაც საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობის აღწერისას ჩამოთვლილია მისი მეზობელი ქვეყნები და დაღესტნის, ქისტეთის, ოსეთის, ბალყარეთის, თურქეთისა და სპარსეთის პროვინციების გვერდით დასახელებულია აფხაზეთიც (*Abchasia*)⁵⁷.

XVII–XVIII საუკუნეების ოსმალურ დოკუმენტებშიც აფხაზეთი (أبازا ‘Abaza’) არ იგულისხმება საქართველოს (گورجستان ‘Gurjistan’) შემადგენლობაში. კერძოდ, XVIII საუკუნის დასაწყისის ოსმალურ რელაციებში, რომლებიც სტამბოლში იგზავნებოდა შავიზღვისპირეთიდან, ენგურის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ანაკლიისა და რუხის ციხეები მოხსენიებულია, როგორც სასაზღვრო პუნქტები საქართველოსა და აფხაზეთს შორის⁵⁸. როგორც ვხედავთ, თურქი მოხელეები ოდიშის სამთავროს, მისი პოლიტიკური ავტონომიურობის მიუხედავად, განიხილავენ უფრო დიდი ქვეყნის – საქართველოს შემადგენელ ნაწილად, ხოლო აფხაზეთს კი ცალკე ტერიტორიულ ერთეულად მიიჩნევენ.

ამრიგად, აფხაზური ეთნოსი, რომელიც თავიდანვე მონაწილეობდა ერთიანი საქართველოს შენებაში და მისი ხალხის ნაწილად აღიქმებოდა ფართო სოციალურ-პოლიტიკური გაგებით, შუა საუკუნეების მიწურულში, ფაქტობრივად, გამოდის ამ ფარგლებიდან, მიუხედავად იმ მრავალი “პაფისა”, რომელიც კვლავინდებურად აკავშირებდა ფეოდალურ აფხაზეთს საქართველოს ცენტრალურ რეგიონებთან. ამიტომ, როგორც ჩანს, აფხაზეთში, იგივე სამეგრელოსგან განსხვავებით, ფეხი ვერ მოიკიდა ერთიანი ქართველი ხალხისადმი კუთვნილების იდეამ.

აფხაზეთის სამთავროს გამოცალკეებაზე ქართული პოლიტიკური სისტემიდან ისიც მოწმობს, რომ აფხაზები არ მონაწილეობენ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრების მიერ საერთო ძალებით გატარებულ პოლიტიკურ აქციებში (ტყვის სყიდვის აკრძალვა, საეკლესიო საქმეთა მოგვარების ცდები, 1790 წლის სამოკავშირეო ტრაქტატი და სხვ.).

⁵⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი. *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 785.

⁵⁶ *მასალები მე-17 საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის (საქართველოს აღწერილობა, შედგენილი პავლე ალექსოვლის მიერ) / ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ნ. ასათიანმა (მეცნიერება, თბილისი, 1973), გვ. 70.*

⁵⁷ *გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში*, ტ. 1 / გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა (თბილისი, 1962), გვ. 182-183.

⁵⁸ *ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ანაკლიისა და რუხის ციხეების შესახებ (XVII–XVIII სს.) / თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ (მეცნიერება, თბილისი, 1982), გვ. 40, 91.*

1790 წლის “ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა”, რომლის გაფორმებაში უდიდესი წვლილი მიუძღვის ქართლ-კახეთის სამეფოს ვიცე-კანცლერს სოლომონ ლიონიძეს, ჩვენი გამოკვლევისათვის მნიშვნელოვანი წყაროა. ტრაქტატის ტექსტი საყურადღებოა იმითი, რომ აქ დასტურდება ტერმინ “ქართველის” ახლებური განმარტება, დაფუძნებული მკაცრად ეთნოკულტურულ და ლინგვისტურ ფაქტორებზე. კერძოდ, ტრაქტატის პრეამბულაში ნათქვამია: “ვინათგან ყოველთავე ივერიელთა, მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა, ოდიშისა და გურიისათა აქვსთ ერთ-მორწმუნეობა, არიან ძენი ერთისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა მქონებელნი, აქვსთ მავასხელობითიცა სიყვარული ვითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის”⁵⁹.

ქართული შუასაუკუნეების მიწურულში მოცემული ეს განსაზღვრება, დამყარებული სარწმუნოების, ენისა და ეთნიკური წარმომავლობის მომენტებზე, ძალიან ახლოა ილია ჭავჭავაძის ცნობილ გამოთქმასთან: “მამული, ენა, სარწმუნოება”, რომელიც ქართველი ბურჟუაზიული ერის ფორმირების დროს იყო ნათქვამი.

ამრიგად, XVIII საუკუნის ქართულ წერილობით წყაროებში ვხედავთ ფართო გაგებით აღებული ტერმინ “ქართველის” ორ მნიშვნელობას: 1) ტრადიციული, დაფუძნებული კულტურულ-ისტორიულ ფაქტორებზე (სულხან-საბა ორბელიანი, ანტონ კათალიკოსი) და 2) ახალი, დამყარებული მხოლოდ ეთნო-კონფესიურ რეალიებზე (სოლომონ ლიონიძე). პირველ შემთხვევაში ცნებაში “ქართველი” აფხაზიც იგულისხმება, მეორე გაგება კი მოიცავს მხოლოდ ქართველურ ენებზე მოლაპარაკე ჯგუფებს.

ეს განსხვავება ქართული ინტელექტუალური ელიტის თვალსაჩინო წარმომადგენელთა შეხედულებებში, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აიხსნას აღმოსავლეთ საქართველოში (საიდანაც იყო ეს სამივე მოღვაწე) მომხდარი სოციალურ-ეკონომიკური გარდაქმნებით, რამაც ისტორიულ-საზოგადოებრივი შეხედულებების ტრანსფორმაცია გამოიწვია. სულხან-საბა ორბელიანზე დაახლოებით ასი წლით გვიან დაბადებული და ანტონ კათალიკოსის უმცროსი თანამედროვე სოლომონ ლიონიძე უკვე სხვა ეპოქის შვილი იყო. მისი მოღვაწეობის ხანა ემთხვევა ქართლ-კახეთში ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების რღვევის დასაწყისსა და კაპიტალისტური საწარმოო ურთიერთობების ჩასახვას. როგორც ჩანს, ახალმა სოციალურ-პოლიტიკურმა ფონმა ეთნიკურობის განსაზღვრის ახალი კრიტერიუმები წარმოშვა. ამრიგად, XVIII საუკუნის ბოლოს მთლიანობაში იკვეთება ქართველი ხალხის ის შემადგენლობა, რომელიც საქართველოში კაპიტალისტური ურთიერთობების გამარჯვების შემდეგ ქართულ ბურჟუაზიულ ერად ჩამოყალიბდა.

პირველად დაიბეჭდა ილია ჭავჭავაძისადმი მიძღვნილი კონფერენციის (26–27 ნოემბერი, 2007) მასალების კრებულში – “ქართველი ერის დაბადება”. “ილია ჭავჭავაძის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა”, თბ., 2009.

⁵⁹ პ. იოსელიანი. *ცხოვრება ვიორგი მეცამეტისა* (საბჭოთა საქართველო, თბილისი, 1978), გვ. 18.